

Az -é jeles (birtokosságbeli) egyeztetésről

Kugler Nóra

ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék

kugler@isis.elte.hu

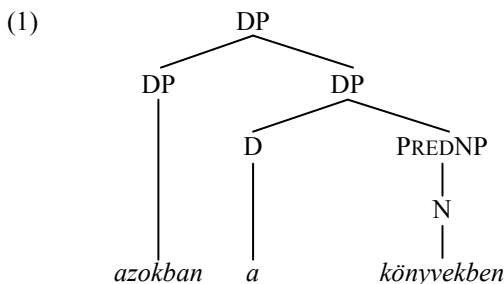
1. Az egyeztetési kategóriák

„Az egyeztetés a mondatnak (olykor a szövegnek) két tagja közt fennálló (s rendszerint a két tag koreferenciáján alapuló) szerkezeti vagy legalábbis szemantikai összefüggést mindkét tagon megjelöli, mégpedig azonos vagy rokon jelentésű morféimakkal; ezek nem egyszer alakilag is egybevághatnak, illetőleg hasonlítanak egymáshoz” (Rácz 1991: 11). Az egyeztetés kategóriái a magyarban: a személybeli, a számbeli, az esetbeli és a határozottságbeli egyeztetés. A személybeli és az esetbeli egyeztetés rendszerint együtt jár a számbeli egyeztetéssel (vö. Rácz 1991: 11–20). Mivel Rácz Endre monográfiájában felhasználta Moravcsik Editnek a „stanfordi kötetekben” (1971, 1974, 1978) megjelentet tanulmányait, nem meglepő, hogy egyeztetésdefiníciójuk **összegegyeztethető**: „A definíció [ti. Moravcsiké] magában foglalja először is azokat a jelenségeket, amelyeket hagyományosan egyeztetésnek neveznek, mint a kvantorok, a módosítók, determinánsok, igék és anaforikus névmások egyeztetését a főnévvel nemben, számban, személyben, esetben és határozottságban; másrészt tartalmaz olyan jelenségeket is, amelyeket hagyományosan nem sorolnak ide” (Moravcsik 1978: 334).

Az -é jeles egyeztetés véleményem szerint 2 szerkezetben fordul elő: az értelmezős szerkezetben és a mutató névmási determinánssal bővülő főnévi szerkezetben (pl. *a fiúkét, a magasakét; azokét a fiúkét*). Ezekben eddig hagyományosan csak számbeli és esetbeli egyeztetést tartottak számon. Az -é jeles egyeztetés – amint alább részletezem – nem fér be egyik fent megnevezett egyeztetési kategóriába sem, sajátos, a magyar nyelvre jellemző egyeztetésnek tartom. Ezzel az egyeztetéssel behatóan egyik szerző sem foglalkozik.

2. Az egyeztetést elvető elemzés lehetőségei

A generativista szemléletű leírások szerint ezekben a szerkezetekben nincs egyeztetés. Így É. Kiss Katalin sem tartja a fenti szerkezeteket egyeztetettnek, de a hagyományos felfogáshoz hasonlóan összekapcsolja, és egységes elvek szerint magyarázza őket („a mutató névmást tartalmazó kifejezés nem lehet más, mint két mellérendelt DP-ből álló értelmező szerkezet”) (É. Kiss 1998: 81–2). Az *azokban a könyvekben* szerkezetet úgy elemzi, hogy az két mellérendelő DP-ből áll, az esetrag, amely az összetevőkön megjelenik – a kormányzásnak megfelelően – a teljes szerkezetet összefogó csomópontnak van kiosztva, és „rámásolódik” mindkét DP-re:

Ugyanígy elemzi a *Jánost, a barátomat megint becsapták.* és az *Ezt a barátomat megint becsapták.* mondatokat. „Ez a jelenség nem lehet valamiféle módosító–fej közötti egyeztetés, hiszen az a magyarra – például az oroszra, németre, latinra ellentétben – nem jellemző, a magyarban a főneves kifejezésnek csak az utolsó hangzó elemén jelenik meg jel és rag” (É. Kiss 1998: 82). Az esetadás, és az esetvégződésen való osztozás azonban nem magyarázza meg a jelek azonosságát. A Rác-z-féle megközelítésben a magyar – nem birtokos – jelzős szintigmákra szintén inkongruens alakok a jellemzők, s a fenti két szerkezet éppen kongruenciájában sajátos.

É. Kiss Katalin a birtokos szerkezetben is visszatér a mutató névmási determinánsra (1998: 85):

- (2) a. **ez a fiú könyve*
 b. *ennek a fiúnak a könyve*
 c. *a fiúnak ez a könyve*

A szabály úgy szól, hogy ha a birtokszóhoz vagy a birtokost jelölő szóhoz kapcsolódik mutató névmás, akkor a birtokosnak *-nak/-nek* ragos bővítményként kell viselkednie (i. h.). A szabály feltételeit nem teljesítik a következő szerkezetek:

- (3) a. *e/eme/ezen szabály korlátai*
 b. *a nyelvtan e/eme/ezen tétele*

amelyek grammatikalitását nem vitatnám. Az *ez/az* mutató névmási determináns egyeztetése azonban kötelező (**ez a fiúnak a könyve érdekes*).

Előfordulhat jelöletlen birtokviszony az értelmezésben is, például *a fiú, a magassabb könyve*, amelyhez hasonló két kérdőjellel szerepel az ÚMNyt.-ban, mert az ilyen „szerkezetek sem hangzanak jól” (i. h.). Mindenképpen oka lehet a jelöletlenség kerülésének, ha úgy a szerkezet kétértelmű lenne. Például

- (4) a. *Zoltán, a bátyám fia* ('Zoltán' = 'a bátyám' vagy 'Zoltán' = 'a bátyám fia')
 b. *Zoltán, a bátyámnak a fia* ('Zoltán' = 'a bátyám fia')
 c. *Zoltánnak, a bátyámnak a fia* ('Zoltán' = 'a bátyám')

Vizsgálatom szempontjából lényeges momentum, hogy itt is összekapcsolódik, és hasonlóképpen jelenik meg a két szerkezet bemutatása. Sajnos az eredetibb, értelmezős szerkezetet – amely minden hasonlósága ellenére is eltérően viselkedik névmási és nem névmási értelmező esetén, hiszen más referenciális viszonyokat alakíthat ki a névmás, mint például a főnév – sem itt, sem a *Strukturális Magyar Nyelvtan* mondattani

kötetében sem mutatja be részletesen a szerző (É. Kiss 1992) (Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor főnévi csoportot bemutató fejezetében és Bánréti Zoltán mellérendelésről szóló tanulmányában sem találjuk (1992)), és hiába keressük az egyeztetés kategóriáit és rendszerét is. Nagyon részletes azonban a kötéselmélettel jól leírható referenciaviszonyok bemutatása.

Az ún. hagyományos egyeztetésfelfogás és az itt bemutatott elemzés különbségének hátterében a koreferencia eltérő értelmezése áll.

3. A koreferencia és az interpretáció

A mondaton belüli referenciaviszonyokat a kötéselmélettel magyarázzák és mutatják be a generativista nyelvtanok (Reinhard 1991: 537; É. Kiss–Szabolcsi 1992: 70). A koreferenciát tehát a mondatok grammatikai viszonyaiból vezetik le. Az alapvető elv szerint A és B elem akkor koreferens, ha A köti B-t, ami akkor teljesül, ha A vezérli B-t, vagyis „rálát” a szintaktikai szerveződésben. Ha két elem koreferens, akkor azonos indexet kapnak. Ehhez további megszorítások tartoznak, mint például a C-elv (Reinhard 1991: 537; É. Kiss–Szabolcsi 1992: 70).

Léteznek olyan szerkezetek, amelyek a referenciaviszonyok többféle interpretációját is lehetővé teszik, azokat nem valamiféle statikus értéként, inkább változóként, variábilis jelenségként láttatják.¹ A pragmatikai interpretáció a szintaxis területén kívülre mutat.

Anélkül, hogy a szövegbeli referenciaviszonyok bonyolult kutatási területére lép-nék, szólni kell a pragmatikai vagy ún. referenciális koreferenciáról is. Nem grammatikai szabályok írják ugyanis elő azt, hogy a szöveg egymástól távol eső két főneve koreferens-e vagy sem, ez a kapcsolat a szituációból, a szűkebb értelemben vett kontextusból, világról való tudásunk stb. alapján tudható (Reinhard 1991: 535). Lyons következetesen szétválasztja a denotációt és a referenciát. Azt tartja, hogy a denotáció rendszerjellegével szemben az utalás mindig megnyilatkozásjellegű („an utterance-dependent notion”) (Lyons 1977: 176).

Givón szerint a referencia „a nyelvi kifejezésektől a nyelvileg megalapozott egyedekre irányuló, bármilyen célból történő leképezés a szövegvilágban” (1989: 174).² Givón kidolgozza a referenciális hozzáférhetőség (vagy megjósolhatóság) fokozatait a referenciális távolság, a potenciális interferencia és a topikállandóság³ szempontjai alapján. Eszerint a leginkább hozzáférhető referensek közé a zéró anafora, a hangsúlytalan névmás és az egyeztetés tartozik.

Ezzel egybevág Pause megállapítása a névmási anaforáról: „A névmási anafora megértésének modellje az antecedens és a névmás különböző specifikus tulajdonságainak

¹ Reinhard példája:

Charlie Brown_i talks to his_i dog and my neighbor Max does too.

a. Pragmatikai interpretáció: ‘Max Charlie kutyájához beszél.’

b. Kötéselméleti interpretáció: ‘Max saját kutyájához beszél.’ (i. m. 540).

² A fordítás Tolcsvai Nagy Gábertől származik. Köszönöm, hogy még kéziratként megkaphattam tőle hamarosan megjelenő *A magyar nyelv szövegtana* című munkájának néhány, témámba vágó részletét is.

³ Ün. diskurzustopik értelemben.

összehasonlításán és értékelésén kell hogy nyugodjon, grammatikai és pragmatikai korlátozások keretében. Az antecedens meghatározása általában nem determinisztikus szabályok, hanem elvek és stratégiák (heurisztika) segítségével történik, amelyek egy jelölt kisebb-nagyobb preferenciájával vezetnek el az alternatívák között” (Pause 1991: 556, idézi Tolcsvai Nagy megjelenés alatt).

Szintén nem szabályokból vezeti le a koreferenciát a kognitív szemléletű nyelvelírás. Langacker felfogásában „konceptuális csoportosítással egy nominális egy adott dominiumban referenciapontként (kiemelkedő entitásként, topikként) szerepel, és az anafórikus névmásnak az aktuális szövegtérben e referenciapont dominiumán belül kell lennie” (Tolcsvai Nagy megjelenés alatt).

A koreferenciaviszonyok variabilitását az -é jeles értelmezős szerkezetekben a következő pont példái szemléltetik. A viszonyok a mondaton belül egyértelművé válnak, a jelenség magyarázata azonban nem lehet teljes a koreferencia tágabb kerete nélkül.

4. Referenciaviszonyok és egyeztetés az értelmezős szerkezetben

Miben egyeznek az értelmezős szerkezet tagjai? Számban és esetben. A számbeli alaki egyezés szabálya szerint példánkban⁴ az értelmezőnek (valamint a mutató névmási kijelölő jelzőnek is) azonos számban kell állnia:

(5) *a fiúkét, a magasakét : a fiúØét, a magasØét*

Az esetbeli egyeztetésnek megfelelően pedig azonos esetalakba kerülnek:

(6) *a fiúkét, a magasakét : a fiúkéØ, a magasakéØ*

Az egyeztetésben az -é birtokjel is részt vesz:

(7) *a fiúkét, a magasakét*

megjelenésére tökéletesen érvényes az egyeztetés Rácznál (1991: 11) olvasható definíciója.

Nem új felismerés, hogy az -é birtokjel a vizsgált szintagmafajták mindkét tagján megjelenik⁵. A szakirodalomban több helyen olvashatunk erről az egyeztetésről, de a szerzők nem nevezik meg az egyeztetés típusát, illetve nem helyezik el az egyébként hagyományosan és általánosan használt egyeztetési kategóriarendszerben.

Figyeljük meg a következő szerkezeteket:

(8) a. *a fiúéra, a kisebbére*

b. *a fiúéra, a kisebbre*

⁴ Ettől eltérő helyzetek is vannak, amelyekre most nem térek ki (pl. *a fiúk, Péter és Pál; minden lakó, a földszintiek és az alagsoriak is*).

⁵ „[A főnévi névmási kijelölő jelzők] abban is különböznek a többi minőség- és mennyiségjelzős szerkezetektől, hogy a jelző felveszi a jelzett szóhoz járuló viszonyragot, többesjelet, birtokjelet, névutót” (Imre 1962: 276).

„[Az -é] bizonyos egyeztetett kijelölő jelzői, értelmezői stb. szerkezeti tagokon pusztán a **mondattani összetartozást** jelöli meg: *ez-é az embër-é, ezek-é az embërek-é; Jókai-é, a nagy mesemondó-é*; stb.” (Tompa 1961: 520). Valamint l. még Rác 1968: 356.

Mindkettő értelmezős szerkezet, az értelmező mindkettőben grammatikai főnév (másként ők hordozzák a zéró főnévnek járó inflexiós morfofokat). Az a.-ban van -é jeles egyeztetés, a b.-ben nincs. Ez a különbség a referenciaviszonyok következménye. A *kisebb* értelmező referenciája a.-ban a *fiú*, b.-ben a *fiúé* referenciájával azonos, tehát a.-ban a *kisebbére* jelentése: ‘a kisebbik fiú valamijére’, b.-ben a *kisebbre* jelentése: ‘a fiú kisebbik valamijére’. Az értelmezett tehát a két szerkezetben más-más elemmel koreferens.

Vizsgáljuk tovább a.-t és b.-t:

- (8) a. *a fiúéra, a kisebbére*
a fiúkéra, a kisebbekére
a fiúéira, a kisebbéire
- b. *a fiúéra, a kisebbre*
a fiúkéra, a kisebbØre
a fiúéira, a kisebbekre

Az -é jelben egyeztetett alakok (a) az -é előtt és az -é után jelölt számban is egyeztetődnek, míg b)-ben az értelmező érzéketlen az -é előtti szám kategóriájára, s csak az -é után jelölt számban egyeztetődik az értelmezetthez.

Tehát az (a) alatti példákban a birtokosra koreferáló elemek egyeztetődnek -é jellel is, a b.-ben lévő, birtokra koreferáló mondatrészek csak számban és esetben egyeznek, az -é jeles birtokosságviszonyban nem. Az eltérő koreferenciának megfelelően a számbeli egyeztetés is másként alakul a két példában: A birtokosra koreferáló tagok az értelmezős szerkezetben dologszámban és birtokszámban is egyeztetődnek, a birtokra utaló tagok egyeztetése azonban érzéketlen a birtokos számát kifejező morfra, csak a birtokszám irányít számbeli egyeztetést (általános többesjel jelöli az egyeztetett tagon). Tehát:

- (9)
‘birtokos’ ┌──────────┐ a) <i>a [fiú]éra, a [kisebb]ére</i>	‘birtok’ ┌──────────┐ b) <i>a [fiúé]ra, a [kisebb]re</i>

Az -é jeles, a birtokosra való közös utaláson alapuló egyeztetésben az -é morféma kötelezően jelenik meg az egyeztetett tagon. Ez alól csak a személyes névmás rendhagyóan felépülő birtokjeles alakjai a kivételek, pl. *tiéd, miénk, övék* (Rác 1988⁷: 357, Lengyel 1997: 489).

Ha az -é affixumot jelnek tartjuk, akkor nem mondhatjuk, hogy szerepe az esetbeli egyeztetés. A toldalék megítélése körüli vitával, inflexiós és derivációs tulajdonságainak vizsgálatával egy másik tanulmányban foglalkozom (Kugler 1999). Vizsgálatom alapján az -é morfot jelnek tartom.

Ha a szerkezetek viselkedését úgy akarnánk jellemezni, hogy nincs egyeztetés, a mellérendelő tagok osztoznak a nekik kiszabott esetvégződésen, akkor nem kapunk magyarázatot a fenti különbségekre. Igaz ugyan, hogy a mellérendelés megengedi, hogy az összetevők azonos számot fejezzenek ki, s egyformán hordozzák az -é birtokjelet. Csakhogy az efféle azonosság (egybeesés) a mellérendelésben nem kötelező, nem grammatikai alapú, nem kötődik szerkezethez, hanem pragmatikai: azért viselnek az összetevők azonos morfofokat, mert a beszélő azonos grammatikai kategóriákkal akarja felruházni az elemeket; például többes számot használ, mert több valamiről akar szólni.

Az értelmezős szerkezet megítélésében nemcsak az *Új magyar nyelvtanban* merül fel a mellérendelő felfogás, ez a hagyományos nyelvtanokban is felvetődik (természet-szerűleg nem teljesen azonos módon). A szerkezet leírásával kapcsolatos problémákkal foglalkozik Balogh Judit tanulmánya (1999), most nem térek ki ennek részletezésére.

Ha a szűkebb, kötéselméleti koreferenciaértelmezést alkalmazzuk, és az esetvégződés azonosságát azonos elem kormányzása alá eső közös szerkezeti csomóponttal magyarázzuk, akkor a C-elv szerint nem tarthatjuk koreferensnek az összetevőket. Ha pedig nem koreferensek, akkor nincs magyarázat a jelekben való egyezésre vagy nem egyezésre.

Ezért a koreferencia ún. referenciális/funkcionális vagy (az ezzel összeegyeztethető) kognitív értelmezését célszerű választanunk ahhoz, hogy a grammatikai különbségek magyarázatára rátaláljunk. Ha az elemek koreferensek, akkor a közelségnek is megfelelő, jól megjósolható egyeztetés kategóriáiról sem mondhatunk le (vö. Givón i. h.). Eszerint fenntartom azt a hagyományos elemzést, hogy az értelmezett esetvégződését bővítmény szerepe, alaptagjához való viszonya magyarázza (feltéve, ha nem maga a mondat főtagja), míg az értelmezőét az esetbeli egyeztetés. Az értelmezetten jellel jelölt kategóriák a beszélő szándékát tükrözik, míg az értelmezőn ezek megjelenése az egyeztetés következménye.

Az *-é* birtokjel viszonyjelölő (pl. *a könyv a fiúé*) és egyeztető szerepű toldalék (pl. *a fiúét, a magasét*), hasonlóan az általános többesjelhez (amely részben a dologszám viszony síkján helyezi el a főnevet, részben egyik eszköze a számbeli egyeztetésnek). A mutató névmási kijelölő jelzős és a minősítő-azonosító értelmezős szintagmában az *-é* birtokjeles alaptag alaki egyeztetést irányít, amelyet a szerkezet másik tagján kötelezően jelölnünk kell (a fenti megszorításokkal)⁶.

A tanulmányban bemutatott kongruencia nem illeszthető be az egyeztetés eddig leírt kategóriái (számbeli, személybeli, esetbeli, határozottságbeli egyeztetés) közé. Ez összefügg azzal, hogy az *-é* speciális, a magyar nyelvre jellemző, a birtokosság kategóriáját a ragoktól különböző módon jelölő morfé (Rot 1994). Javaslom, hogy a kongruencia jelölésének ezt a típusát nevezzük *-é* birtokjeles, másként birtokosságbeli egyeztetésnek.

⁶ Csak kiegészítésképpen jegyzem meg, hogy az *-é* disztribúciója már első adataiban, a kései ómagyar korban is jeltulajdonságra vall (Korompay 1992: 349); valamint hogy az értelmezős szerkezetek már az ómagyarban is egyeztetettek lehettek, s ez megőrződött, az ómagyar korban kimutatható volt (S. Hámori 1991: 710); az értelmezős szerkezet összefügg a kijelölő jelzőssel, ha abban mutató névmás szerepel, olykor nehéz is eldönteni, hogy a szerkezetben kijelölés vagy értelmezés van-e (S. Hámori 1995: 347).

Irodalom

- Balogh Judit 1999: A jelző és az értelmező, *Nyr* **123**, 191–207.
- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 715–96.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó, 15–184.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992: Grammatikai bevezető, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 21–77.
- Givón, Talmy 1989: *Mind, Code and Context: Essays in Pragmatics*, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- S. Hámori Antónia 1991: A főnévi szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 676–715.
- S. Hámori Antónia 1995: A főnévi szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/2: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 329–425.
- Imre Samu 1962: A minőség- és mennyiségjelző, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 265–85.
- Károly Sándor 1962: Az értelmező jelző egyeztetése, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 308–9.
- Korompay Klára 1992: A névszójelezés, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 321–54.
- Kugler Nóra 1999: Az -é jeles (birtokosságbeli) egyeztetés, in Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv*, Budapest, ELTE, 205–9.
- Langacker, R. 1996: Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora, in Barbara Fox szerk.: *Studies in Anaphora*, Amsterdam, John Benjamins, 333–78.
- Lengyel Klára 1996: Van a magyarban összetett jelző! *Nyr*. **120**, 195–209.
- Lengyel Klára 1997: Töprengés a birtokos névmásról, *Nyr*. **121**, 487–9.
- Lyons, John 1977: *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Moravcsik, Edith A. 1978: Agreement, in Joseph H. Greenberg szerk.: *Universals of Human Language* Vol. **4**, Stanford University Press, Stanford, 331–74.
- Pause, Peter E. 1991: Anaphern im Text, in Arnim von Stechow – Dieter Wunderlich szerk.: *Semantik/Semantics: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*.
- Rác Endre 1988⁷: Az értelmező jelző, in Rác Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 351–9.
- Rác Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Reinhard, Tanya 1991: Pronouns, in Arnim von Stechow – Dieter Wunderlich szerk.: *Semantik/Semantics: Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* **6**, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 535–48.
- Rot, Sándor 1994: *Hungarian: Its Origins and Originality*, Budapest, Korona Kiadó.

- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.
- Tolcsvai Nagy Gábor megjelenés alatt: Kérdések a koreferenciáról, Petőfi S. János szerk.: *Officina textologica 4*, Debrecen.
- Tompa József 1961: Az *-é* (többes számban *-é + -i*) birtokjel, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 519–22.
- Velcsov Mártonné 1988⁷: A birtokjel, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 187—8.